

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 12, No. 22, Summer 2020

**Ironic Remarks in Divan of Naser Khosrow and Works of
Schlegel Brothers***

Ehsan Koosha¹
Aliasghar Halabi²
Ahmahn Hasani Ranjbar Hormozabadi³

1. Introduction

Iran and Germany are two countries with fruitful history and traditions in literature and philosophy, but there are not enough works in the field of comparative study between the works of their thinkers and poets. In this study, some works of Naser Khosrow (394-481 A.H) and the Schlegel brothers Friedrich Schlegel (1772-1829 A.D) and A.W Schlegel (1767-1845 A.D) as some representatives of these two countries are studied in an especial field: Irony. This research intends to show how they use this figure of speech in their works and also compare their uses. Irony is a satirical figure of speech which Naser Khosrow and The Schlegel brothers liked and used. There is a variety of definitions for irony. This figure of speech shows the paradoxical aspects of the things: Paradoxes between the world of matter and the world of mind, between the world of word and the world of

*Date received: 18/02/2019

Date accepted: 07/03/2020

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Tehran Central Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. ehsankoosha@yahoo.com

(Corresponding author)

2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Tehran Central Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Ali.halabi@iauctb.ac.ir

3. Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Tehran Central Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. h.ranjbar@iauctb.ac.ir

act or etc. A thinker may build an ideal world in his mind therefore he would see some defects in the real world, so he can use the ironic expression to show those defects. The comparative study of the works of Naser Khosrow and The Schlegel brothers shows why and how they use irony, and how their worldviews affect their use of irony.

2.Methodology

This research is descriptive, analytic and comparative and the data were collected thorough a library study by taking notes. First, various definitions of irony were collected thorough the creditable sources. Second, the ironic remarks of Naser Khosrow and the Schlegel brothers were extracted from these books: *Fragmets of Friedrich Schlegel, A course of lectures on dramatic art and literature* of A.w Schlegel, *Divane Ash'ar* and *Vaj'he deen* of Naser khosrow. Third the extracted data were classified and analyzed based on the laws of comparative study of literature.

3.Discussion

What is Irony? Irony which is a humorous and indirect expression is used by an author attempting to show up two or more aspects of an object or a thought. Friedrich Schlegel said our world is paradoxical and only irony can show its paradox. This figure of speech should introduce a mixture of pain and laugh. In fact an ironist hides his or her grief behind a happy word and when the readers or audiences recognize that the author's goal was opposite of what he or she said, experiences a disdainful defeat. By using irony we say something and mean something else which is opposite of it.

It seems that Naser Khosrow is a serious and starchy poet, often disdainful of his opposites who love the material world. But there is also a kind of paradox in his poem. He beautifully describes the beauties of the nature and suddenly says that it is not important to love the nature, and everybody who loves these things is a donkey! But why? Because according to his belief, paying attention to the material world can get the man away from the spiritual world. Human is human but lives as a donkey because he sees the World like an animal, and it is an ironic situation! Naser Khosrow criticizes the manner of some clergymen. He says they are men of religion but sometimes, some of them give the orders against the religion. One can get some orders from one clergyman and some from another one and up to these, there is no especial religious order, and this is an irony. He as a follower of religion of Esma'eeli, says that we should interpret the orders of our religion because they have meanings which we must know. And we must also know the soul of them. He believes that there is a distance and then a difference between the word and the meaning, such a paradox can be a basis to see the World ironic.

Romanticism was born in eighteenth century and the romanticists said that Determinism could not explain and interpret the World. Romanticism was against the Determinism because it saw the World as a mechanical system based on mathematical laws. The romanticist said that the World has a soul and they wanted to know and express it by art, wit and irony. Friedrich Schlegel as a member of new movement used irony so much. A.W Schlegel sees the irony as a balance between the reality and the fantasy in Drama.

The philosophical irony is a common point of view in the poems of Naser Khosrow and the fragments of Friedrich

Schlegel, because they use irony to a confession: disability of the understanding the truth! This introduces a painful laugh, so they don't use this figure of speech to say banal things. Friedrich Schlegel once said Philosophy is the real place of irony.

Our world is paradoxical but how can we go out of this paradoxical situation? Friedrich Schlegel says that irony shows the essential paradoxes in the nature of the World. We cannot explain the truth but we must do this! We should simultaneously be aware of the impossibility and the necessity of the expressing the truth: the World has an unlimited anarchy and the way which we should go to get out of this situation is the awareness. But the way of Naser Khosrow is different. He believes in his religion and says only animals don't believe in the religion. He wants to stay away from the essential anarchy of the nature of the World by accepting the unlimited power of God which is represented in religion.

Poetry is an appropriate atmosphere for irony, because it is not necessary for poet to be rational. Poem is based on imagination and fantasy, and it means that poetry does not need the laws like mathematics, so paradoxes can be putting in the same place. Poet can mix wit, thought and feeling. Naser Khosrow could do this mixture well. He brought in a poem the philosophical ideas with the literary beauties. Through this, he could use feeling and thought without leaving any of them. Thus he could introduce his ironies in the poetic texture. Friedrich Schlegel admitted that the irony can be the base of a new aesthetic by which we can mix the philosophy and the poem. Nevertheless he used the *Fragment*, because he wanted to use the facilities of both of them: poem and prose.

Socratic irony is a kind of irony based on the question. In *Fragments* we see many Socratic ironies because the Schlegel

brothers like the style of Socrates in philosophical irony. Naser Khosrow also used this method to represent the paradoxes in the thought of his opponents.

A point that we must emphasize it, is that these thinkers had an ideal world in their minds and compared the things of the real world with it, so they saw some paradoxes, and chose ironic expression to show the paradoxes which they saw.

4. Conclusion

Man wants to know the secrets of the existence but he cannot do it, because of the limitation of the human's mind: so a point of view based on the doubt and protestation is introduced. This is the basis of irony, when this point of view is mixed with a satirical expression, irony is born. Irony can be used to show the paradoxes between the word and the practice or between what really exists and what is acclaimed exist. This figure of speech can be also used as an arm against the opponents, as Naser Khosrow and The Schlegel brothers do so. They show the paradoxical aspects of the thinks of their opponents and say that the think of their opponents is paradoxical and so is satirical and ironic. In this ground the ideas of Naser Khosrow and the Schlegel brothers about irony are similar but there is an important difference between them. Naser Khosrow is a follower of Esmā'eeli religion and the Schlegel brothers are two founders of the Romanticism. The think of Naser Khosrow is in the circle of religion so his worldview is religious therefore his ironies are in this field. The Schlegel brothers are romanticists and see the World through the window of art, criticism and philosophy so their ironies are in the field of art, criticism and Philosophy.

Keywords : Divan of Naser Khosrow, Schlegel brothers, Comparative research, Irony, satirical.

References [In Persian]:

- Aristotle. *Nicomachean Ethics*. (2010) Translated by Lotfi, M. Third edition, Tehran: Tarhe now.
- Halabi, A. (1998) *Sense of Humor in the World of Islam and Iran*. Tehran, Behbahani.
- Heitth, D. (2005). *Romanticism*. Translated by sepehran, k. Tehran: Shiraze.
- Jafari' Jazi, M. (1999) *A History of Romanticism in Europe*. Tehran: Markaz.
- Kierkegor, Soren. (2016) *The concept of Irony, With continual Reference to Socrates*. Translated by Najafi, Saleh. Tehran: Markaz.
- Lewis, B. (1983) *History of Esmaeelian*. Translated by Badre'i, Fereydoon. Tehran, Toos.
- Meghdadi, B. (2014) *Encyclopedia of Literary Theory from Plato to Present*. Tehran: Cheshme.
- Muecke, D.c. (1970) *Irony*. Translated by Afshar, H (1389) Tehran: Markaz.
- Naser Khosrow Ghobadiani. (2005) *Divan of Poems*. Edited by Minovi, M & Mohaghegh, M. Sixth edition, Tehran: Tehran University press.
- Naser Khosrow Ghobadiani. (2003) *Vajhe deen*. Edited by T. Arani. Tehran: Asatir.
- Payande, H. (2009) *Literary criticism and Democracy*. Tehran: Niloofar.
- Plotinus. *The Works of Plotinus*. Translated by Lotfi, M (2010) Tehran: Kharazmi.

- Wellek, R. *A History of Modern criticism*. (1994) (volume 2)
Translated by Arbabshirani, S. Tehran: Niloofar.
- Zarinkoob, A. (1982) *literary criticism (vol2)* Tehran:
Amirkabir.
- Esfahani, G. (2013) Irony in Maghamat of Abo'saeed
Abolkheyr. *The Journal of Literary and Rhetoric Researches*.
4: 126-143.
- Ghasemzade, A & Hatami, S & Mahmoodi Eshkavari, A.
(2010) Irony and its Function in the System of Think of Naser
Khosrow. *The Journal of Bahare Adab*. 2: 316-332.
- Gholamhoseinzade, G & Lorestani, Z. (2009) Irony in
Maghalate Shams. *The Journal of Mysticism Studies*. 9: 69-
98.
- Hadi, R & Golchin, M & Torki, M & Rahmanifar, S. (2019)
Irony in the Mind and the Language of Naser Khosrow. *The
Journal of Literary Criticism*. 40: 141-166.
- Javadi, H. (1977) Irony. *The Journal of Ayande*, (4&6): 195-
204.
- Lukacs, G. On the Romantic Philosophy of the life: Novalis.
Translate by Farhadpoor, M. (1994) *The Journal of Arghanon*.
2: 11-37.
- Moshref, M. (2008) Ta'n or Irony in the Poems of Mahdi
Akhavan Sales. *The Journal of Faculty of literature and
humanities of Mash'had University*. 160: 149-166.

References [In English]

- Schlegel, A.W. (?) *A course of lectures on dramatic art and
literature*. translated by John B & A.J.M. (1846) London:
Henry G Bohn.
- Schlegel, F. (1799) *Lucinda and the Fragments*. Translated by
Peter F. (1971) Minnesota: university of Minnesota.

نشریه ادبیات تطبیقی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوازدهم، شماره بیست و دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

بیان «آیرونیک» یا طنز آمیز در دیوان ناصر خسرو و آثار برادران شلگل*

احسان کوشا (نویسنده مسئول)^۱

دکتر علی اصغر حلبی^۲

دکتر احمد حسنی رنجبر هرمزآبادی^۳

چکیده

ایران و آلمان دو کشوری هستند که تاریخ و سنت‌های فکری و ادبی پربراری دارند. هر دو در دوران شکوفایی مکاتب فکری؛ خواه دینی و خواه فلسفی، ادبا و متفکران برجسته‌ای را در دامان خود پرورانده‌اند. مطالعه تطبیقی آثار اندیشمندان این دو کشور می‌تواند ابعاد مختلفی از شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو فرهنگ را نشان دهد. به این منظور دو اندیشمند و ادیب برای مطالعه تطبیقی انتخاب شدند: ناصر خسرو (۳۹۴-۴۸۱ ه.ق) و فردریش شلگل (۱۷۷۲-۱۸۲۹ م). اما از آنجایی که عموماً نام برادران شلگل به‌عنوان همکار و همفکر باهم می‌آید، آگوست ویلهلم (۱۷۶۷-۱۸۴۵ م) هم به این پژوهش اضافه شد. شیوه بیانی ناصر خسرو در طنزآوری با روش فردریش در کتاب «قطعات» شباهت‌هایی دارد اما بیان آگوست ویلهلم به گونه‌ای دیگر است. این پژوهش در پی آن بوده که با مطالعه و قیاس آثار شاخص آنان، چگونگی استفاده آنها از بیان آیرونیک و طنز آمیز در برابر مخالفان و نیز مصادیق آن را در آثارشان نشان دهد. آیرونی (irony) نوعی بیان غیرمستقیم و طنز آلود است که مؤلف می‌کوشد به وسیله آن، دو یا چند وجه گوناگون یک امر را بنمایاند. قیاس آثار ناصر خسرو و برادران شلگل نشان می‌دهد که جهان بینی آنها که

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۱۲/۱۷

ehsankoosha@yahoo.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۲۹

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

DOI: 10.22103/jcl.2020.13568.2821

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران ehsankoosha@yahoo.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران h.ranjbar@iauctb.ac.ir

متأثر از مکاتب فکریشان بوده، تا چه حد بر روش بیان آنها در طنزپردازی تأثیر داشته است. این پژوهش با مطالعه کتابخانه‌ای، فیش برداری و به صورت توصیفی-تحلیلی-تطبیقی انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: دیوان ناصر خسرو، برادران شلگل، مطالعه تطبیقی، آبرونی، طنزآمیز.

۱. مقدمه

یکی از ویژگی‌های جالب در مطالعات تطبیقی آثار ادبی این است که می‌تواند علاوه بر نمایاندن شباهت‌ها و تفاوت‌های فرهنگی، خواننده را با شگردهای زبانی-ادبی و کارکردهایشان نیز آشنا سازد. در این پژوهش از میان این نوع شگردها، «آبرونی» را برای بررسی انتخاب کرده‌ایم.

اسماعیلیه یکی از مکاتب مهم فکری در تاریخ اسلام با تأثیرگذاری ژرف بر تفکرات مسلمانان و البته ایرانیان بوده است. آثار فلسفی-کلامی و ادبی‌ای که توسط پیروان این مکتب از جمله ناصر خسرو پدید آمده، گنجینه ارزشمندی برای مطالعه به‌شمار می‌روند. نیز می‌دانیم که در میان مکاتب فکری غرب، رمانتیسم شباهت‌های زیادی با دیدگاه‌های اسماعیلیان دارد. هر دوی این مکاتب تا حد زیادی متأثر از اندیشه‌های نوافلاطونی بوده‌اند. مفاهیم اصلی مکتب نوافلاطونی مثل تأویل، روح، بی‌ارزشی دنیا و تشویق ارتباط با جهان برین و ... به وضوح در اصول اساسی این مکاتب دیده می‌شود. نوافلاطونیان اعتقاد داشتند که «ماده در تاریکی محض قرار دارد و فریب و دروغی بیش نیست و اگر این جهان مادی زیبا می‌نماید، این زیبایی، فریب و دروغی بیش نیست.» (فلوین، ۱۳۸۹: ۲۳) برای دیدن جهان برین باید اندیشه و تعقل و حتی خود عقل را پشت سر نهاد و فراتر رفت. (همان: ۳۱) یکی از نکات جالب در میان پیروان هر دوی این مکاتب این است که (به‌خاطر توجه زیادی که به عالم والا دارند) بسیاری از امور این جهان (واقعی=عینی) در نظرشان متناقض و در مرحله بعد طنزآمیز جلوه می‌کند. این نگرش، آنها را به استفاده از بیان دوپهلوی و آبرونیک سوق می‌دهد. در این پژوهش آثار دو تن از نمایندگان این مکاتب یعنی اشعار ناصر خسرو و آثاری از برادران شلگل را بر اساس بیان آبرونیک مورد بررسی تطبیقی قرار داده‌ایم. علت انتخاب این بزرگان برای پژوهش چند دلیل داشته است. ناصر خسرو و فردریش شلگل در خوی و خصال شبیه به هم می‌نمایند. آثار و زندگی‌شان به ما می‌گوید که ذهنی پرتناقض و جستجوگر داشته‌اند چنان‌که هر دو در آستانه چهل سالگی به یکباره مسیر خود را عوض کرده و مسلکی نو را در پیش گرفتند. هر دو با زمانه و فلک به‌طور کلی و نیز با اکثر ابناء روزگار خود سر جنگ داشتند و در پی ساختن جهانی نو، به‌انحاء مختلف به تفکرات رایج می‌تاختند. در واقع آنان به دنبال دنیای آرمانی‌ای می‌گشتند که در ذهنشان

ساخته بودند و تعارض دنیای عینی با ذهنی، آنها را به سمت استفاده از کلام طنزآمیز برای بیان این تعارض کشانده بود.

نام برادران شلگل در تاریخ فلسفه و زیباشناسی همواره با هم می‌آید و دلیل آن، تمایل آنها به تفکر «دست‌جمعی» است؛ به صورتی که بسیاری از آثار فردریش (به‌ویژه در کتاب «قطعات=fragments») که در این پژوهش بیشتر به آن پرداخته‌ایم، در همفکری و همکاری با دیگر اعضای حلقهٔ رمانتیک‌های آلمان (به‌ویژه آگوست که بزرگ آنان بود) نوشته شده است. «فردریش کاملاً بوالهوسانه رفتار می‌کرد ولی برادرش که دارای ذهن منطقی‌تر و منظم‌تری است، این امکان را می‌یابد که دیدگاه‌های خود و برادرش را به گونه‌ای دقیق‌تر جمع‌بندی و عرضه کند.» (جعفری جزی، ۱۳۷۸: ۱۵) فردریش در ابتدای بسیاری از قطعه‌ها نام آگوست را آورده به این معنی که این قطعه خطاب به او یا با همفکری او نوشته شده است. بنابراین، بخش مهمی از این نوشته‌ها در واقع حاصل کار فکری مشترک دو برادر بوده است. «آگوست ویلهلم شلگل برخلاف برادر آشفته‌حالش، دارای ذهنی منظم و شیوهٔ تفکری دقیق بود و همین امر موجب می‌شد تا نظریات و دیدگاه‌های برادرش را نیز که ذهنی وقاد و خلاق ولی نامتعادل داشت، جمع‌بندی و ارائه کند.» (زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۶۷).

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در قرن هجدهم معیارهای رمانتیک در برابر معیارهای عصر روشنگری قرار گرفته بود که بیشتر مبتنی بر توضیح جهان بر مبنای خردگرایی علمی بودند. ادبیات عصر روشنگری را می‌توان در یک عبارت خلاصه کرد: «برخاسته از سر و نه از قلب.» (بورگر، به نقل از جعفری جزی، ۱۳۷۸: ۴۴) ولک می‌گوید که نئوکلاسیست‌ها «هنر را صرفاً بیان عقلی احکام اخلاقی می‌دانستند.» (همان: ۴۵) مکتب رمانتیسم اعتراضی بود در برابر جبرگرایی علمی (Determinism) متعصبانه‌ای که می‌خواست قوانین علمی را برای توضیح دقیق جهان و نیز ادبیات و هنر به کار برد. از نظر «آنها» همه چیز سیستماتیک، قانونمند و مکانیکی بود. شلگل‌ها به‌عنوان رمانتیست‌های اولیه، شورش‌گرانی بودند که می‌خواستند این نگرش را با تکیه بر «ذوق»، «طنز»، «شعر» و به‌طور کلی «هنر»، با دیدگاهی خلاق، پویاتر و دارای روح عوض‌کنند. طنز و «بیان آیرونیک» برای نسل اول آنها سلاحی بود که با آن پایگاه‌های فکری جبرگرایان علمی و نئوکلاسیست‌ها را هدف قرار می‌دادند.

شگرد آیرونی در آثار ناصر خسرو هم بسیار پرکاربرد است زیرا او مبارزی خستگی‌ناپذیر در مقابله با تعصب و خشک‌مغزی، البته از نوع دینی‌اش بود. ناصر خسرو نیز می‌خواست «روح» دستورات دینی را استخراج کرده و حقیقت آنها را دریابد، این مسأله او را در مقابل قشریون قرار می‌داد. «از آنجایی که بروز و ظهور آیرونی در اشعار و به‌طور کلی

گونه‌های ادبی، نشانی از قرار گرفتن مؤلف در موقعیت‌های تدافعی و تهاجمی است، و نیز شخصیت خود ناصر که مرتب در حال انتقاد و مناقشات کلامی یا در معرض دفاع از مرام عقیدتی خویش است، نقش و کارکرد آبرونی، در اشعار او بیش از هر صنعت ادبی دیگری نمایان است.» (قاسم زاده و حاتمی، ۱۳۹۱: ۳۱۷)

پرسش‌هایی که این پژوهش به دنبال پاسخگویی به آنها بوده است: آبرونی چیست؟ چرا ناصر خسرو و برادران شلگل به آبرونی گرایش داشتند؟ به چه شکل و در چه زمینه‌هایی از آن استفاده می‌کردند؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان آثار آنان در این زمینه وجود دارد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در سال ۱۳۹۴ دانشگاه شهید بهشتی بعد از برگزاری یک همایش، مجموعه مقاله حجیمی را به سردبیری نگار اردکانی تهیه کرد که مقالات مختلفی در باب آثار ناصر خسرو را در برداشت. در مورد برادران شلگل یک کتاب به فارسی پیدا شد که ترجمه‌ای است توسط سید مسعود حسینی از مطالب دانشنامه اینترنتی دانشگاه استنفورد. (چاپ ۱۳۹۳) نشر ققنوس. دو مقاله علمی با موضوع آبرونی در آثار ناصر خسرو یافت شد. نویسندگان مقاله «آبرونی در ذهن و زبان ناصر خسرو» از روح الله هادی و محمدرضا ترکی و میترا گلچین و سیما رحمانی فر (۱۳۹۶) چنین نوشته‌اند: «در حیطه مسائل روشنفکری، آبرونی مهم‌ترین روش برخورد با واقعیت است. می‌توان گفت به هم خوردن تعادل و نظم زندگی در افراد زیرک، متفکر و عمیق نوعی نگرش فلسفی آمیخته با تردید و اعتراض ایجاد می‌کند.» (هادی و ترکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۱) آنها آبرونی‌های ناصر خسرو را «حاصل تعارض آرمان‌ها و تصورات او با شرایط موجود» (همان: ۱۴۲) می‌دانند. در مقاله «آبرونی و کارکرد آن در دستگاه فکری ناصر خسرو» از سید علی قاسم زاده و سعید حاتمی و احمد محمودی اشکوری (۱۳۹۱) نیز جایگاه و انواع آبرونی در اشعار ناصر خسرو بررسی شده است: «بیشترین آبرونی‌های ناصر خسرو به حوزه دین برمی‌گردد.» (قاسم زاده، و حاتمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۲۰). حسن جوادی (۱۳۶۵) مقاله‌ای با عنوان «آبرونی» در مجله آینده، شماره ۴، به چاپ رسانده است. در اینجا بخشی از مقالاتی که در زمینه آبرونی در ادبیات فارسی به نگارش درآمده‌اند را نام می‌بریم: «آبرونی در مقامات ابوسعید ابوالخیر» نوشته غلامرضا اصفهانی، مجله پژوهش‌های ادبی و بلاغی، شماره ۴، «آبرونی در مقالات شمس»، نوشته غلامحسین غلامحسین زاده و زهرا لرستانی، مجله مطالعات عرفانی شماره ۹، «طعن یا آبرونی در آثار مهدی اخوان ثالث»، نوشته مریم مشرف، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۱۶۰، «جلوه‌های آبرونی نمایشی در شعر احمد شاملو» نوشته علی ضیاء‌الدینی و ابوالقاسم رادفر در مجله پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،

شماره ۴. چنان که مشاهده شد به طور کلی تا کنون هیچ گونه مطالعه تطبیقی میان آثار متفکران مورد بحث ما با هم انجام نشده است. از کتاب‌هایی مثل نقد ادبی دکتر زرین کوب (۱۳۶۱)، تاریخ نقد رنه ولک (۱۳۷۳) و فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی از افلاتون تا به امروز از بهرام مقدادی (۱۳۹۳) می‌توان اطلاعاتی نامنسجم درباره آیرونی و برادران شلگل به دست آورد.

۱-۳. ضرورت بحث

مطالعه تطبیقی آیرونی در آثار ناصر خسرو و برادران شلگل می‌تواند به مخاطب نشان دهد که آنها چگونه با برهم زدن روابط زبانی رایج، حوزه‌های جدیدی از معنا را پیش چشم خواننده می‌آورند. ذهن افرادی که از آیرونی استفاده می‌کنند، امور را به صورتی محدود و در ساحتی تک معنایی نمی‌بیند زیرا آنها معتقدند که حقیقت، امری از پیش تعیین شده، مسلم و روشن نیست و به همین دلیل هم نمی‌توان با زبانی ساده و شفاف از آن یاد کرد. از این رو آنها زبانی پیچیده را که بتواند معانی متضاد را در خود منعکس کند، به کار می‌برند. هم ناصر خسرو و هم شلگل‌ها اعتقاد داشتند که خواننده با درک چند بُعدی بودن زبان است که می‌تواند حضور همزمان تناقضات مفهومی در ساحت حقیقت را درک کند. از اینرو این نوشته به دنبال آن بوده که با مطالعه تطبیقی آثار شاخص متفکران مذکور و استخراج شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها در به کار بردن آیرونی، مخاطب را به جهانی گسترده‌تر از درک متون ادبی-فلسفی (با توجه به اهمیت نکات طنزآمیز) دعوت کرده و در صورت امکان، نگرشی دقیق‌تر به مقوله آیرونی و کارکردهای آن را در آثار متفکران مورد بحث ارائه کند.

۲-۲. بحث

۲-۱- آیرونی چیست؟

معادل واژه طنز یا طعنه در زبان انگلیسی (irony) است که از لحاظ لغوی به معنی ریا، تقیه و فریبکاری است. و در اصطلاح به کاربرد منظم یک واژه به دو معنی است. و گفته‌اند که طنزگوی برای خود دو نوع شنونده یا خواننده فرض می‌کند: یک گروه که به ظاهر معنی یا معنی ظاهر فریفته می‌شوند و گروه دیگری که معنی پنهانی را می‌گیرند و همراه با فریبنده یعنی طنزنویس بر فریب خورده می‌خندند. در کمدی یونانی، آیرون (eiron) به ریاکاری گفته می‌شد که مشخصاً و عامداً ساده و عامیانه سخن می‌گفت تا خود را کم هوش‌تر از آنچه هست وانماید، و با این همه در پایان بر الزون (alazon) که نوعی لاف زن و خودفریب و کانا بود، غلبه می‌یافت. (ر.ک. حلبی، ۱۳۷۷: ۳۵)

«ارسطو با در نظر گرفتن معنایی در حدود خود-ناچیز-شماری برای این واژه، آن را در برابر لافزنی قرار می‌دهد و جنسی از فروتنی می‌شمارد که از سیرت‌های ظریفی همچون سقراط برمی‌خیزد.» (ارسطو، ۱۳۸۹: ۱۱۲۷) این نوع از طنز بیشتر به تهکم یا افسوس و استهزاء می‌ماند و می‌توان آن را طنز فلسفی یا استدلالی خواند. «برای آبرونی به‌دشواری می‌توان معادلی واحد و دقیق در صناعات ادبی فارسی پیشنهاد کرد.» (پاینده، ۱۳۸۸: ۴۸) برخی هرگونه «بیان غیرمستقیم معنا» (مقدادی، ۱۳۹۳: ۳۳) را آبرونی دانسته‌اند. «واقعیت این است که به‌سختی می‌توان مفاهیم گسترده‌ای را که برای آبرونی ذکر کرده‌اند، در یک تعریف محصور کرد اما می‌توان ویژگی‌هایی را برای آن در نظر گرفت که میان تعاریف ارائه شده از آن و انواع آبرونی مشترک باشد.» (غلامحسین زاده و لرستانی، ۱۳۸۸: ۷۱) ما می‌کوشیم از طریق بیان ویژگی‌های آبرونی به شناخت آن برسیم. آبرونی در حقیقت بیان این واقعیت است که تنها یک واقعیت وجود ندارد! به عبارت دیگر این صنعت نشان می‌دهد که از هر آگاهی یا تجربه‌ای می‌توان تعبیرهای گوناگونی کرد در حالی که هیچ کدام تمام حقیقت را بیان نمی‌کنند؛ آبرونی نشان می‌دهد که همزیستی ناهم‌سازها بخشی از حقیقت موجود است. بنابراین «پارادوکس» در جان‌مایه آبرونی جای دارد. این شگرد «به چیزی که ما در ادبیات فارسی به اصطلاح، کنایه می‌نامیم، بسیار نزدیک است.» (همان: ۷۳) آبرونی شکستن قواعدی است که زبان بر ما تحمیل می‌کند. (همان: ۸۶) پاسخ‌های آبرونیک به اصطلاح نوعی مچ‌گیری‌اند. (همان: ۹۶) «علت لذت بردن ما از آبرونی این است که این صنعت ذهن را به یک بعد معنایی خاص محدود نمی‌کند بلکه دریچه‌هایی را بر ذهن می‌گشاید تا مطلبی واحد را از جنبه‌های مختلف بنگریم.» (ریچاردز، به نقل از مشرف، ۱۳۸۷: ۱۵۱) «هرچقدر شاعر دارای تجربیات ناهمگون از جهان پیرامون خود باشد، مسائل به‌ظاهر متناقض بیشتر در شعر او دیده می‌شود.» (هادی و ترکی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۲) و این همان تناقض میان جهان عین و ذهن یا آرمان و واقعیت است که زهرخند او را موجب می‌شود. «در واقع آبرونیست اندوه خویش را در لباس مبدل شوخی و مزاح پنهان می‌کند.» (همان: ۱۴۶) حاصل این نوع بیان این خواهد بود: «لحظه‌ای که مخاطب پی می‌برد منظور گوینده در اصل مخالف چیزی است که بر زبان آورده، شکستی تحقیرآمیز را تجربه می‌کند.» (همان: ۱۴۹) داگلاس کالین‌موکه مواردی را برای بیان ویژگی‌های آبرونی گردآوری کرده که برای نمونه چند جمله ذکر می‌شود:

- آبرونی به‌عنوان یک صنعت ادبی، عکس کلام ظاهر را منظور دارد.
- آبرونی فقط زمانی آبرونی است که ترکیبی از درد و خنده را تولید کند.
- ویژگی بنیادین هر آبرونی تضادی است بین ظاهر و واقعیت.

- فردریش شلگل معتقد بود آرونی عبارت است از شناسایی این حقیقت که جهان ذاتا متناقض ناماست و فقط رویکردی دوگانه می‌تواند تمامیت متناقض آن را نشان بدهد.
- دنیا برای کسانی که فکر می‌کنند، کم‌دی است و برای کسانی که احساس می‌کنند، تراژدی. (کالین موکه، ۱۳۸۹: ۱۰۴-۱۰۶)

۲-۲. مثال‌هایی از آرونی در آثار ناصرخسرو

در نگاه اول طعم کلی اشعار ناصرخسرو تلخ است. گویی با زیبایی و خنده و عشق سر مخالفت دارد؛ اینها را سبکسری شمرده و مخالفت با خرد می‌پندارد. در ظاهر او شاعری جدی و خشک است که تبلیغ اندیشه خود و مخالفت با مخالفان را سرلوحه کارش قرار داده است اما می‌توان از دیدگاهی دیگر هم به این شاعر حکیم نگاه کرد.

یک نمونه دوگانگی در بیان ناصرخسرو به چشم می‌خورد: او با کلامی بی نظیر و استوار به وصف طبیعت می‌پردازد (چنان که کمتر شاعری در این توصیفات به پای او رسیده) و بعد ناگهان تغییر جهت داده و به نکوهش زیبایی مشغول می‌شود! آیا این گذار از ظاهر به باطن نیست؟ تضادی که در اغلب اشعار او به این شکل جلوه می‌کند مخاطب را به یاد این تعریف از آرونی می‌اندازد: گفتن چیزی و قصد کردن ضد آن.

- ابیات قصیده ذیل دوگانگی حاکم بر ذهن او را به خوبی نشان می‌دهند:

بینی آن باد که گویی دم یارستی یاش بر تبت و قرقیز گذارستی
(ناصرخسرو، ۱۳۸۴: ۳۲۵)

باد لطیفی که چون نفس یار لطیف است و از بر زیبارویان قرقیز و تبت گذشته است را چطور می‌توان نادیده گرفت؟ اما گویی که چاره‌ای نیست و بین امر ذهنی و امر عینی باید یکی را انتخاب کرد:

ای به نوروز شده همچون خران فتنه من نخواهم که مرا همچو تو یارستی
فتنه سبزه شدت دل چو خر ای بیهش فتنه سبزه نشدی گرنه حمارستی
(همان: ۳۲۵)

چرا آن که بهار را دوست می‌دارد و دل به زیبایی طبیعت می‌دهد چهارپا است؟

گر گل حکمت بر جان تو بشکفتی مر تو را باغ بهاری به چه کارستی
فضل بایش و خرد بار که خرما بن گرنه بار آوزدی باز چنارستی
(همان: ۳۲۵)

دیدن بادِ جانبخش چون می‌تواند ذهن را از توجه به عالم برین بازداشته و متوجه عالم زیرین کند، عامل نزول انسان به جهان حیوانی خواهد شد. تشبیه انسان به حیوان جنبه آرونیک کار ناصرخسرو است. گاه دامنه این نوع نگرش به دامن اجتماع هم کشیده می‌شود. «نسبت کاملاً منفی ناصرخسرو با نظم مستقر و دین رسمی جامعه، تنهایی او را

شدت می‌بخشد.» (هادی و ترکی و همکاران، ۱۳۹۶:۱۵۲) و به بیان امروزی، تضادها را به اوج می‌رساند اما او اهل تسلیم شدن به شرایط موجود نیست. «اهل آبرونی اصلاً پروای آن ندارد که خود را با محیط پیرامونش وفق دهد.» (کیرکگور، ۱۳۹۵: ۳۰۱) وقتی پای دانش چرند و برآماسیده کسانی به میان می‌آید که خود را عقل کل و علامه دهر می‌دانند، جا دارد با سلاح آبرونی پیش برویم؛ گو اینکه اهل آبرونی می‌داند که کل آن حکمت، طبلی تو خالی بیش نیست. (همان: ۲۶۰)

- او در جامعه‌ای می‌زید که مدعیان ارتباط با عالم والا گوی سبقت را در لذت جویی از همگان ربوده‌اند. آنها ظواهر دین و فقه را دستاویز قرارداده‌اند تا به امیال حیوانی خود برسند و در نتیجه، وضعیتی ایجاد شده است که برای گریختن از هر حکم شرعی می‌توان دست به - دامن یکی از مفتیان شد، چنان که در نهایت چیزی از دین باقی نماند. قصیده‌ای که ابیاتی از آن را در اینجا می‌آوریم، به وضوح محتوایی سیاسی هم دارد و به این ترتیب ناصر از نقد دین و اخلاق به نقد لایه‌های مختلف ساختار قدرت و فساد حاکم بر آن هم می‌رسد؛ نکته - ای که در آثار شلگل‌ها دیده نمی‌شود. اوضاع زمانه او طوری پیش رفته که می‌توان حکم داد بر اینکه اصلاً چیز حرامی وجود ندارد و همه کار مباح به‌شمار می‌رود، مصراع آخر تلخند نهایی ناصر خسرو به چنین اوضاعی است:

گرد بازار بگرد اینک و احوال ببین	چو تو خود می‌نگری من نکم قصه دراز
آب جویی و سقا را چو سفالست دهان	حله خواهی تو و شلوار ندارد بزاز
علما را که همی علم فروشد ببین	به ربایش چو عقاب و به حریمی چو گراز
هریکی همچونهنگی زبس جهل و طمع	دهن علم فراز و دهن رشوت باز
گرش پنهانک مهمان کنی از عامه به شب	طبع ساز و طربی یا بیش و رودنواز
می‌جوشیده حلالست سوی صاحب رأی	شافعی گوید شطرنج مباح است بباز
صحبت کودکک ساده زنج را مالک	نیز کردست تورا رخصت و دادست جواز
می و قیمار و لواطت به طریق سه امام	مر تورا هر سه حلالست هلا سربفراز

(ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۲۳)

۲-۳- مثال‌هایی از آبرونی در آثار برادران شلگل

در قرن هجدهم خردورزی محصور در قوانین علمی و نگاه مکانیکی به جهان، دیگر مورد علاقه روشنفکران نبود و آنها در پی آفرینش نظریات و جهانی نو بودند. شاید این جمله ویلیام بلیک بیانگر وضعیت آن زمان باشد. «او دعا می‌کرد: خداوند ما را از نگاه تک بعدی و خواب نیوتونی در امان دارد! او نیوتن را ظاهر بین می‌دانست و مخالف این بود که در هر چیزی فقط یک معنی جستجو شود.» (کالین موکه، ۱۳۸۹: پاورقی ۱۰) به این صورت

بود که رمانتیک‌ها هرچه بیشتر به کلام دوپهلوی و گاه ابهام آمیز گرایش می‌یافتند. این امر را هنگام مطالعه آثار فردریش شلگل باید همواره مد نظر داشت زیرا او سرآمد همه رمانتیک‌ها در دوری از نگاه تک‌بعدی و کلام صریح بود تا حدی که «مفهوم آیرونی رمانتیک را در اصل به فردریش شلگل مدیونیم.» (همان: ۱۰۳) فردریش شلگل به‌عنوان یکی از ارکان جنبش جدید و یک انقلابی جوان با تیزهوشی خردمندانه‌ای آنچه را که بر خلاف آرمان رمانتیسم می‌دید با نگاهی طنزآمیز می‌نگریست. قطعه‌هایی که او در نشریه آتائوم چاپ می‌کرد به نوعی مانیفست جنبش محسوب می‌شدند.

موسیقی موتزارت را به اینکه گاهی استفاده‌ای افراطی از سازهای بادی دارد، متهم می‌کرده‌اند. شلگل عین این اتهام را به نشریات روشنفکری وارد می‌کند. اتهام استفاده بیش از حد از نوعی ساز بر کار یک موسیقیدان به‌درست یا غلط منطقی است اما شلگل با نسبت دادن همین اتهام به نشریات، معنای دیگری را اراده کرده‌است. این معنای دوم در حقیقت دست غوغاسالاران را رو می‌کند. واژه «باد» نشان دهنده سخن سبک و پوچ هم هست. «بسیاری از نشریات روشنفکری همان اشتباهی را می‌کنند که اغلب موسیقی موتزارت به آن متهم است: گاهگاه به‌صورت افراطی از سازهای بادی استفاده می‌کنند.» (Schlegel, Friedrich, 1971:144)

شوخی طبیعی فردریش شامل حال خود او و هم مسلکانش هم می‌شود. در آن زمان نقاد ادبی یکی از موضوعات رایج روزگار شده بود و در باب چیستی و چگونگی کار منتقدان سخنان بسیاری مطرح می‌شد. فردریش با تشبیه پوشیده آنان را به چهارپایانی تشبیه می‌کند که برای هضم غذا آن را نشخوار می‌کنند؛ سخنی که در عین حال آموزنده هم هست! در قطعه بیست و هفتم بخش اول می‌نویسد: «منتقد خواننده‌ای است که نشخوار می‌کند. بنابراین او باید بیش از یک معده داشته‌باشد.» (همان: ۱۴۵)

آگوست ویلهلم به آیرونی نمایشی پرداخته‌است. «در این نوع آیرونی، خواننده و نویسنده از واقعیاتی باخبرند که قهرمان داستان از آن بی‌خبر است و ناآگاهانه در جهت خلاف آن تلاش می‌کند اما سرانجام با واقعیت روبرو می‌شود.» (غلامحسین زاده و لرستانی، ۱۳۸۸: ۷۴) آگوست مفهوم آیرونی نمایشی را توازن امر جدی با امر مضحک یا مخیل با کسل کننده می‌داند: «آیرونی یک جور اعتراف است که در ساختار نمایش تنیده و کمابیش بازگو می‌شود؛ به این ترتیب چون نمایش در امور خیالی و احساسی یک سویه عمل می‌کند به کمک آن از نو موازنه (با امر واقعی) برقرار می‌شود.»

(Schlegel, A.W, 1846: 227)

تماشاگری که بر صندلی اش نشسته و دارد امری یکسره دروغ و خیالی را نگاه می‌کند چطور می‌تواند آن را به واقعیت ارتباط دهد؟ در حقیقت، نمایش و روابط درون آن اموری

غیرواقعی هستند که از واقعیت سخن می‌گویند و از دل این دوگانگی، حقیقت بیرون می‌آید. اما آگوست با اینکه در باب آبرونی نظریه‌پردازی می‌کند، مثل برادرش این شگرد را به کار نمی‌برد و لحن او در آثارش بیشتر جدی و علمی است.

۲-۴. بررسی تطبیقی آبرونی در آثار ناصر خسرو و برادران شکل

۲-۴-۱. طنز فلسفی، نقطه‌ای مشترک

«به اعتقاد زولگر، آبرونی واقعی با تأمل در سرشت جهان آغاز می‌شود.» (ولک، ۱۳۷۳: ۳۸) فردریش شکل معتقد بود که عظمت امر نامتناهی بزرگ‌تر از اندیشه انسان است. هنگامی که اندیشه توانایی پرواز به سوی امر بی‌نهایت را از دست می‌دهد، جد بودنش را نیز از دست می‌دهد و به خود می‌خندد. «اندیشه هنگامی حالت مضحکه (irony) یا شوخی (witty) به خود می‌گیرد که از عهده شناخت امر نامتناهی برنیاید؛ پس شوخی معیار امور عظیم است. در این جا مفهوم شوخی، مفهومی عامیانه نیست.» (همان: ۲۷) به این ترتیب شوخی نوعی اعتراف است، اظهار ناتوانی در برابر درک حقیقت! در اینجا سخن از کنایه-ای خردمندانه و لبخندی از سر درد است نه لودگی و مسخرگی؛ زیرا سخن از حقیقت به-میان آمده و ناتوانی بشری از درک آن. وقتی ناصر خسرو با خنده مخالفت می‌کند، چنین دیدگاهی دارد. او در واقع با سطحی‌نگری و بی‌خردی به‌مقابله می‌پردازد و گرنه زهر خنده‌های عمیق و فلسفی‌اند. مثلاً در دیدگاه او این نکته که فلک مادر ماست ولی به-نظر می‌رسد به دنبال کینه‌توزی است، نکته‌ای آبرونیک به نظر می‌رسد: «ای مادر ما چون که همی کین کشی از ما؟» (ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۴) از نظر او شوخی‌های عامیانه یا هزل‌های پوچ حاصلی جز تلف شدن عمر و دامن زدن به نادانی انسان ندارند.

با گروهی که بخندند و بخنداند چه کنم چون نه بخندم نه بخندانم
 خنده از بی خردی خیزد چون خندم چون خرد سخت گرفته است گریبانم
 از غم آنکه دی از بهر چه خندیدم خود من امروز به دل خسته و گریانم
 (همان: ۱۹۵)

بنابراین آنچه گفته شد مقصود این متفکران از به کار بردن آبرونی، نگاهی عمیق به تضادهای جهان و بیان دوپهلوی این تضادها به زبانی کنایی و آبرونیک است که ما آن را طنز فلسفی می‌نامیم. فردریش اعتقاد داشت که «فلسفه، منزلگاه حقیقی آبرونی است.»

(Schlegel, Friedrich, 1971:187)

۲-۴-۲. دوگانه‌های عین و ذهن و راه خروج از آنها: جهان بینی ناصر دو قطبی است: یک طرف جهان ماده و طرف دیگر جهان روح. شاعر ما در مرز میان این دو عالم ایستاده؛ نگاهی به رعنائی‌های ماده دارد و آن را با زبانی فرهیخته و پرشکوه وصف می‌کند و بعد

ناگهان یادش می‌آید که همهٔ اینها در برابر عالم ناپیدای معنا هیچند. ناصر خسرو مرتب هشدار می‌دهد که مبادا به دام ظواهر بیفتیم زیرا این به معنای انتخاب زندگی حیوانی است. او در مقام یک شاعر با بیان زیبا و بی نقصش نشان می‌دهد که در مقام لذت بردن از طبیعت قرار دارد و در توصیف این لذت (که آن را به خوبی چشیده) چیزی کم ندارد، اما چرا کلام لطیف و جانبخشش ناگهان به سخنی پرآزار و کنایه‌هایی نیش‌دار بدل می‌شود تا بر مخاطب فرود آید و او را متنبه سازد؟

چند گویی که چو ایام به‌سار آید
روی بستان را چون چهرهٔ دل‌بندان
گل سوار آید بر مرکب یاقوتین
بید با باد به صلح آید در بستان
باغ ماندهٔ گردون شود ایدون کش
اینچنین بیهده ای نیز مگو بامن
شصت بار آمده نوروژ مرا مهمان
هرکرا شُست ستمگر فلک آرایش
سوی من خواب و خیال است جمال او

گل به بار آید و بادام به بار آید
از شکوفه رخ و از سیزه عذار آید
لاله در پیش رخس چون غاشیه دار آید
لاله با نرگس در بوس و کنار آید
زهره از چرخ سحرگه به نظار آید
که مرا از سخن بیهده عار آید
جز همان نیست اگر ششصد بار آید
باغ آراسته او را به چه کار آید
گر به چشم تو همی نقش و نگار آید

(ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۱۶۱)

آیا خود این موقعیتی که او می‌آفریند یک موقعیت آیرونیک نیست؟ بیهودگی تمام این زیبایی‌ها و همهٔ این وصف‌های زیباتر... به راستی چرا چنین می‌شود؟ پاسخ این پرسش آگاهی دردآلود از این هستی تیره و توضیح ناپذیر است. دو گانه‌های ظاهر و باطن، ماده و معنا، متناهی و نامتناهی در یک «آن» به‌طور همزمان ظاهر می‌شوند. در واقع همهٔ این هشدارها، نهیب‌های بخشی از وجود او (بخش متناهی - ظاهری) به بخش دیگر هستی‌اش (بخش لایتناهی - پنهان) هستند و این جاست که موقعیت آیرونیک حادث می‌شود: هم این و هم آن بودن، به‌طوری‌که هیچ کدام را نمی‌توان انکار کرد! آیا نگاه کردن به این تناقض‌ها عکس‌العملی غیر از تلخند دارد؟ شاعر خودش هم جزئی از این هستی است و همهٔ اینها در حقیقت توصیف خود او هم هستند اما چه ایرادی دارد؟ زیرا طبق نظر شلگل «طنز، نظیرهٔ هجوآمیز خود شاعر نیز هست.» (ولک، ۱۳۷۳: ۲۶) او در میان دو امر مطلق و نسبی قرار گرفته و عدم امکان و ضرورتِ وصف واقعیت را همزمان در می‌یابد. برای همین است که کنایه‌ها زهردار می‌شوند و بر سر مخاطب فرود می‌آیند، مخاطبی که چه بسا بیش از هر کس، خود شاعر است. اما ناصر چگونه می‌خواهد این تناقضات را حل کند؟ اندر آمدن

به دین از نظر ناصر خسرو، تنها راه گریز از دوگانگی پایان‌ناپذیر و آشوب‌بیکران جهان است: ستایش آفریدگار بی‌همتایی که چنین آفریده و جز در برابر او نباید سرخم کرد. آن که به دین اندر ناید خر است گرچه مر او را چو تو آدم نیاست (ناصرخسرو، ۱۳۸۴: ۱۹)

گرچه تشبیه انسان به حیوان قدری درشت‌گویی به نظر می‌رسد اما قصد شاعر یک بیان غیر مستقیم طنزآمیز و کنایی بوده؛ چون به هر حال انسان به‌طور کامل تبدیل به چهارپا نمی‌شود بلکه صفاتی از حیوان را اکتساب می‌کند. تصویر موجودی دوگانه: همزمان هم آدم و هم حیوان! اینجاست که ترکیبی از درد و خنده تولید می‌شود. فردریش شلگل اما راه‌گریز را در حرکت به سوی آگاهی مطلق (absolute) و طنز را حاصل این آگاهی می‌داند. اگر آگاهی از درگیری با امور جزئی خارج شده و کلیت امر را ببیند، بیانش طنزآمیز خواهد شد. «طنز، همانا آگاهی صریح و واضح از آشوب کامل عیار و بیکران، بر جهان تیره و توضیح‌ناپذیر و درعین حال حاکی از خودآگاهی بسیار زیاد است.» (ولک، ۱۳۷۳: ۲۶) کاربرد طنز دال بر دریافت این واقعیت از جانب شلگل است که عالم وجود در ذات خود دستخوش تعارض است و تنها با برداشتی دوسویه می‌توان کلیت متضاد آن را متبلور ساخت. از نظر او آبرونی، حاصل آگاهی همزمان بر عدم امکان و در عین حال ضرورت ارائه وصف کامل واقعیت است. (همان: ۲۶)

انتقاد از این جهان پرآشوب و سرشار از تعارض، ویژگی مشترک دیدگاه شلگل‌ها و ناصر خسرو است؛ آنها متأثر از اندیشه‌های نوافلاطونی، کناره‌گیری و گریز از این جهان را راه نجات می‌دانند. با اینکه تعبیرات آنها با هم تفاوت دارد اما «آگاهی»، عنصر اساسی‌ای است که می‌خواهند مخاطب را به آن دعوت کنند. تفاوت آنها در این است که این آگاهی برای یک دیندار با درآمدن به ساحت دین و برای یک رمانتیست با غرق شدن در جهان رمانتیک حاصل می‌شود.

این قسمت را با سخن فردریش به پایان می‌بریم که معتقد است هر چیزی که عظمتی دارد یعنی مبتدل نیست، در درون خود یک تناقض (paradox) دارد. «آبرونی، نوعی متناقض نما است. هر آنچه در آن واحد خوب و عظیم است، متناقض نما می‌باشد.» (Schlegel, Friedrich, 1971:187)

۲-۴-۳. استفاده از شعر و قطعه ادبی

چرا ناصر خسرو قالب ادبی شعر را برای بیان مفاهیم آبرونیک برگزیده و در آثار مشور او چنین طرز بیانی را نمی‌یابیم؟ آیا این بیان‌های متناقض نما که در نهایت به طنزی تلخ تبدیل می‌شوند، در قالب‌های دیگر نمی‌گنجیدند؟ به نظر می‌رسد شعر به خاطر اینکه منطبق‌گفتاری و فلسفی دست و پایش را نمی‌بندد، فضای بازتری برای دربرگرفتن و نمایش امر

متناقض دارد. البته تاثیر عمیق‌تر قالب‌های ادبی بر مخاطب را هم نباید دست کم گرفت. فردریش از ابیاتی سخن می‌گوید که به‌خوبی از عهده بیان امر نامشهود و طنزآمیز برآمده‌اند: «این چنین ابیاتی تنها در آثار ناب شعری یافت می‌شود، او آن را «لودگی متعالی» ای که از هنر و فضیلت و نبوغ آدمی فراتر می‌رود می‌داند و به‌این ترتیب، طنز با «شعر متعالی»، «شعر شعر» مرتبط می‌شود.» (ولک، ۱۳۷۳: ۲۶) اما خود فردریش شلگل به قطعه ادبی (به‌عنوان جایگزینی برای شعر) روی می‌آورد. او این نوع نوشته را حد فاصلی بین شعر و نثر می‌بیند. گویی او خواسته از امکانات هر دو نوع استفاده کند تا بتواند به نحو احسن مقصود را در کلامش پیاده کند. فردریش اعتقاد داشت قطعه ادبی، جوهر بیان کنایی هنرمند رمانتیک است. بیان‌گر آگاهی هنرمند از خلأیی است که میان اهداف هنری او و امکان دست‌یابی به این اهداف وجود دارد. (همان: ۲۶) شعر به سبب بیان اشارت‌وار، ابهام، ایجاز و در عین حال غنای مطلب، شکل آرمانی بیان قطعه‌وار شمرده می‌شد. شکلی کامل برای یک جهان بینی متغیر و بی‌ثبات. کشف حقیقت لحظه‌ای و ناگهانی است. لحظه اکتشاف مثل برق و باد می‌گذرد و یک نظام فکری قانون‌مند تا بخواهد آن را به بند کشیده، تعریف و با سایر اجزای خود هماهنگش کند، آن را از دست داده‌است. از این روست که برای دریافت و بیان آن باید به سراغ قالب‌هایی مثل شعر و قطعه ادبی که مبتنی بر «ذوق» یعنی برجسته‌ترین مفهوم در تفکر رمانتیک هستند، رفت زیرا آفرینش در این قالب‌ها بر خلاف سیستم‌های فکری نظام‌مند، آنی است. یک درخشش، یک نگاه، بیان و تمام! به این ترتیب شعر که مبتنی بر ذوق است به‌جای نگارش معمول و منطقی که مبتنی بر تعقل منطقی محور است می‌نشیند. در چنین دیدگاهی درک از طریق روح انجام می‌شود نه عقل. در واقع شعر فضایی ویژه است که می‌توان در آن ذوق و اندیشه را با هم ترکیب کرد و هیچکدام را از دست نداد. ناصر خسرو در اشعارش به‌خوبی از عهده این «آمیختن» برآمده. او در یک قصیده هم عناصر زیبای ادبی را به‌خوبی مورد استفاده قرار داده و هم از اندیشه‌های فلسفی سخن گفته‌است. این آمیختگی، ناگزیر فضایی برای بیان آیرونیک و چند وجهی را هم ایجاد می‌کند. فردریش شلگل اعتقاد داشت که بستر ملاقات اندیشه فلسفی و ذوق، آیرونی است. «نزد شلگل، آیرونی مبنای زیباشناسی جدیدی بود که شعر و فلسفه را در هم می‌آمیخت.» (ر.ک. ولک، ۱۳۷۳: ۲۷)

۲-۴-۴. آیرونی به‌عنوان طنز سقراطی و پرسشگرانه

سقراطی که در مکالمات افلاطون حضور دارد، برای فلاسفه رمانتیک آلمان الگوی کنایه همه‌جانبه‌ای بود که همه شیوه‌های تفکر را در بر می‌گرفت. سقراط از تظاهر به نادانی به‌عنوان حربه‌ای برای از میدان خارج کردن حریف در بحث استفاده می‌کرد. او با وانمود کردن به داشتن توافق نظر با مخاطبان خود می‌گذاشت که پوچی نظریاتشان به‌طور

غیرمستقیم آشکار شود. فردریش شلگل علاقه بسیاری به آیرونی سقراطی داشت. در همه نوشته‌های متقدم او که حاوی این واژه است، به طنز سقراطی و نازک کاری خارق العاده او اشاره شده. (همان: ۲۶)

«مردم به شعر گوته ایراد می‌گیرند که از لحاظ رعایت قوانین قافیه سهل‌انگارانه است، اما آیا قوانین شعر شش‌هجایی آلمانی به اندازه شعر گوته دارای استحکام و اعتبار جهانی هستند؟» (Schlegel, Friedrich, 1971:143)

نئوکلاسیست‌ها در هنر شدیداً قانون‌گرا هستند و از طرفی آلمانی‌ها هم مردمانی بسیار دقیق و قانون‌مدارند. طبعاً در ادبیات و فلسفه این امر به اوج می‌رسد. شاعر بزرگ آلمانی که خود فردریش شلگل یکی از ستایشگران اوست، در اشعارش آن دقت مورد انتظار را در ساختار نداشته‌است. تناقض بزرگی پدید آمده؛ گوته بزرگ در مقابل قوانین شعر شش‌هجایی آلمانی، کدام را باید انتخاب کرد؟ آیا می‌توان با معیارهای عروض و قافیه‌ای، شعر گوته را زیر سؤال برد یا باید به دنبال معیاری دیگر گشت؟ پاسخ شلگل رجوع به روح هنری اثر است یعنی همان چیزی که از قواعد تخطی ناپذیر مکتب رمانتیسم به‌شمار می‌رود. آنچه را که روح بشری می‌پذیرد و به آن اعتبار جهانی می‌دهد، بر آنچه که توسط ادبا و قوانین علمی‌شان برای ادبیات تجویز شده، ارجحیت دارد... هرچند درکش برای برخی سخت باشد. (و این قسمت تلخ ماجرا است!) شلگل یک معیار رمانتیک را با ظرافت در برابر معیارهای نئوکلاسیستی می‌گذارد و جمله‌اش را با علامت سؤال به پایان می‌برد. این علامت سؤال نمایانگر یک آیرونی سقراطی است.

معیار اصلی رمانتیک‌ها در هنر «روح جهانی» بود. روحی که در همه آدمیان، فلسفه‌ها و آثار هنری جدای از ملیت، تاریخ، زبان و غیره مشترک است. رمانتیک‌ها ظاهراً فردگرا بودند اما «این فردگرایی رنگ و بویی شدیداً اجتماعی داشت و با احساسات جمعی آمیخته بود. آنان امید داشتند که تحقق و شکوفایی ناب شخصیت فردی، در نهایت به نزدیکی و همبستگی واقعی آدمیان بینجامد.» (لوکاج، ۱۳۷۳: ۱۱) این مسئله شباهتی با نظرگاه‌های اسماعیلیان دارد که اعتقاد داشتند همه ادیان الهی یک «روح» دارند: اخوان الصفاء می‌گویند: «برادران ما را - ایدهم الله - شایسته است که با هیچ علمی دشمنی نکنند و از هیچ کتابی دوری نگزینند و بر هیچ مذهب تعصب نورزند، چه عقیده و مذهب ما همه مذاهب را در برمی‌گیرد.» (لوئیس، ۱۳۶۲: ۱۲۱) بنابراین همانطور که شلگل با مطرح کردن اعتبار جهانی بر مخالفان نکته‌گیر گوته نکته می‌گیرد، ناصر هم با در نظر گرفتن «مفهوم مشترک ادیان»، ظاهرگرایی را در همه جا زیر سؤال می‌برد. اعتراض و نیشخند او به کسانی است که به جای پاک کردن دل و روح و درک باطن دین به خواندن کتاب و حفظ

ظواهر قناعت کرده‌اند. آن که روح دین را درنیابد، گمراه است؛ فرقی هم ندارد که از کدام دین یا مذهب پیروی می‌کند:

ای خواننده کتاب زند و پازند زین خواندن زند تا کی و چند
دل پر ز فضول و زند بر لب زردشت چنین نبشت در زند؟
(ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۲۳)

در این مورد هم تفاوتی که میان ناصر خسرو و شلگل‌ها دیده می‌شود، به زمینه‌های فکریشان ربط دارد. ناصر خسرو پرسش‌های آیرونیك خود را در زمینه دین مطرح می‌کند اما شلگل‌ها در حوزه هنر و فلسفه از این شگرد بهره می‌برند.

۳. نتیجه‌گیری

۱- در وجود انسان نیرویی هست که می‌خواهد بر رازهای هستی و تقدیر آگاه شود اما به‌خاطر محدودیت‌های ذهن بشری، همواره شکست می‌خورد؛ این مسئله، اساس به‌وجود آمدن پدیده آیرونی است. تعارض میان آرمان‌ها و واقعیت در افراد هوشمند و متفکر نوعی نگرش آمیخته با اعتراض، تردید و طنز پدید می‌آورد. در واقع آنان با تأمل در سرشت جهان به این نگرش دست می‌یابند، زیرا آن را دوگانه و متعارض می‌بینند. ۲- تجلی این دیدگاه در اشعار ناصر خسرو و نوشته‌های برادران شلگل به صورت برهم زدن روابط علی و عادی زبان تا رسیدن به «نگاه آیرونیك» به مسائل اساسی هستی جلوه گر می‌شود زیرا یک زبان یک‌بعدی و صریح نمی‌تواند ساحت چندبعدی حقیقت را نشان دهد. ۳- آنها آیرونی را در مواجهه با مخالفانشان که مدعی درک روشن و قاطع پدیدارها هستند، به عنوان سلاحی برای نشان دادن نقطه ضعف‌های چنان نگرشی به کار برده‌اند. برجسته کردن تناقضات مفهومی در افکار مخالفان و قراردادن آنها در مقابل پرسش‌های افشاگر، از روش‌هایی است که نویسندگان مورد بحث ما مورد استفاده قرار داده‌اند. ۴- استفاده از قالب‌های ادبی شعر و قطعه به‌خاطر اینکه پتانسیل بهتری برای ارائه طنز، تناقضات مفهومی و نیز تأثیر بیشتری بر مخاطب دارند، برای آنها در اولویت بوده است. ۵- بر اساس مطالعه ما، استفاده از آیرونی برای بیان تناقضات هستی و حمله به مواضع مخالفان، نقطه مشترک اصلی آنها بوده است. ۶- تفاوت عمده آنها در این است که سپهر اندیشه ناصر خسرو، ساحت دین است و او بیشتر با استفاده از آیرونی به استهزاء مدعیان دینداری و ریاکاران و از آن طریق به نقد ساختار قدرت سیاسی می‌پردازد. اما فضای ذهنی شلگل‌ها در حوزه فلسفه و هنر قرار دارد؛ آنها کمتر به دین و سیاست وارد شده و بیشتر روشنفکران و منتقدان نئوکلاسیست و متفکران مکتب جبرگرایی علمی را (که آنها را خشک مغز به حساب می‌آورند) هدف قرار می‌دهند.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- ارسطو. (۹) *اخلاق نیکوماخس*. ترجمه محمدحسن لطفی (۱۳۸۹). چاپ سوم، تهران: طرح نو.
- اصفهانی، غلامرضا. (۱۳۹۲). «آیرونی در مقامات ابوسعید ابوالخیر». *پژوهش های ادبی و بلاغی*. شماره ۴، صص ۱۲۶-۱۴۳.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۸). *نقد ادبی و دموکراسی*. چاپ دوم، تهران: نیلوفر.
- جعفری جزئی، مسعود. (۱۳۷۸). *سیر رمانتیسیم در اروپا*. چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- جوادی، حسن. (۱۳۶۵). «آیرونی». *مجله آینده*. سال دوازدهم، شماره ۴-۶، تیر و شهریور، صص ۱۹۵-۲۰۴.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۷). *طنز و شوخ طبعی در ایران و جهان اسلام*. تهران: بهبهانی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۱). *نقد ادبی (ج ۲)*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- غلامحسین زاده، غلامحسین و لرستانی، زهرا. (۱۳۸۸). «آیرونی در مقالات شمس». *مطالعات عرفانی*. شماره ۹، صص ۶۹-۹۸.
- فلوطین (۹) *دوره آثار فلوطین*. ترجمه محمدحسن لطفی (۱۳۸۹). چاپ دوم، تهران: انتشارات خوارزمی.
- قاسم زاده، سیدعلی و حاتمی، سعید و محمودی اشکوری، احمد. (۱۳۹۱). «آیرونی و کارکرد آن در دستگاه فکری ناصر خسرو». *فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. شماره ۲ (پیاپی ۱۶)، صص ۳۱۶-۳۳۲.
- کالین موکه، داگلاس. (۱۹۷۰م). *آیرونی*. ترجمه حسن افشار (۱۳۸۹). چاپ اول. تهران: مرکز.
- کیر کگور، سورن. (۱۳۹۵). *مفهوم آیرونی با ارجاع مدام به سقراط*، ترجمه صالح نجفی، تهران: نشر مرکز.
- لوکاج، (۱۹۵۱م) گئورگ. «در باب فلسفه رمانتیک زندگی؛ نوالیس». ترجمه مراد فرهادپور (۱۳۷۳). *ارغنون*. سال اول، شماره ۲، صص ۱۱-۳۷.
- لوئیس، برنارد. (۹) *تاریخ اسماعیلیان*، ترجمه فریدون بدره ای (۱۳۶۲). تهران: انتشارات توس.
- مشرف، مریم. (۱۳۸۷). «طعن یا آیرونی در آثار مهدی اخون ثالث». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*. شماره ۱۶۰، صص ۱۴۹-۱۶۶.
- مقدادی، بهرام. (۱۳۹۳). *دانش نامه نقد ادبی از افلاتون تا به امروز*. بهرام مقدادی، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- ناصر خسرو قبادیانی. (۱۳۸۴). *دیوان اشعار* (به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق). چاپ ششم، تهران: دانشگاه تهران.

- ولک، رنه. (۱۹۵۵م). **تاریخ نقد جدید (ج ۲)**، ترجمه سعید ارباب شیرانی (۱۳۷۳). چاپ اول. تهران: نیلوفر.
- هادی، روح الله و ترکی، محمدرضا و گلچین، میترا و رحمانی فر، سیما. (۱۳۹۸). «آیرونی در ذهن و زبان ناصر خسرو». **نقد ادبی**. شماره ۴۰، صص ۱۴۱-۱۶۶.
- هیث، دانکن. (۲۰۰۵م). **رمانتیسیم**. ترجمه کامران سپهران (۱۳۸۳). چاپ اول. تهران: شیرازه.
- ناصر خسرو قبادیانی. (۱۳۸۲). **وجه دین**. (به تصحیح ت. ارانی). چاپ اول تهران: اساطیر.
- ب. منابع انگلیسی**

- Schlegel, August Wilhelm. (?). *A course of lectures on dramatic art and literature*. translated by John Black & A.J.Morrison. (1846)
London: Henry G Bohn.
- Schlegel, Friedrich von.(1799) *Lucinda and the Fragments*. Translated by Peter Firchow. (1971) Minnesota: university of Minnesota.